

Said Nursî ve dini azınlıklar

Ömer Ergün

[Yrd. Doç. Dr. D.Ü. Hukuk Fakültesi, Medeni Hukuk Anabilim Dalı]

GİRİŞ

Bu makalede birinci bölümde, azınlık kavramının ilk ortaya çıkışı ve daha sonra bu kavrama yüklenen anlamlar, Türkiye'deki azınlık anlayışı, özellikle Türkiye'deki azınlık anlayışının alt yapısını oluşturan Lozan Antlaşması'nın azınlıklara ilişkin hükümleri değerlendirilmeye çalışılacaktır. İkinci bölümde ise, Said Nursî'nin Hıristiyanlarla ilgili, eserlerinde geçen düşüncelerini bir bütünlük içinde burada vermeye gayret edeceğim. Osmanlı İmparatorluğu'nda da, dini azınlık olarak kabul edilen Ermenilerle ilgili, gerek İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra herkese eşit bir biçimde tanınan özgürlüklerden yararlanmalarına ilişkin olarak, gerekse de gayrimüslim-Müslim bağlamında sorulan sorulara Said Nursî'nin vermiş olduğu cevapları, bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı sırasında gönüllü alay komutanı olarak Pasinler cephesinde talebeleri ile birlikte savaşan Said Nursî'nin, savaş esnasında Ermeniler ile olan mücadelesini makale başlığı kapsamında değerlendirmeye gayret edeceğim.

Özellikle burada vurgulamak isterim ki, Said Nursî'nin azınlıklar ile ilgili görüşleri, benim kendisinin eserlerinden ilgili kısımları okuyarak, bu okumuş olduğum bilgilerin yorumundan ibarettir. Yorumlarımda eksiklikler veya yanlışlıklar olabilir. Bu konuya ilişkin değerli okuyucuların eleştirileri, konunun daha iyi anlaşılması açısından ve benim için daha sonraki çalışmalarda yol gösterici nitelikte olacaktır.

1- Mustafa Baktır, İslâm Hukukunda Zaruret Hali, Akçağ Yayınları, Ankara, ts., 2-3.

2- Osman Öztürk; Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1977, s. 125 (Madde 21).

3- Ali Haydar, Düreri'l-hukkâm Şerhu Mecelleti'l-ahkâm, 3. Baskı, İstanbul 1330, I, 79.

4- Vehbe ez-Zühayli, Nazariyyetü'd-darüretiş-şer'iyye, 2. Baskı, Bağdat 1979, s. 67-68.

Türkiye’de ise azınlık statüsü uluslararası antlaşmalar ve uluslararası ikili antlaşmalar ile belirlenmiştir. Lozan Barış Antlaşması’yla sadece gayrimüslimler azınlık olarak kabul edilmektedir. Bulgaristan’la yapılan ikili sözleşme ile de karşılıklı her iki ülkede yaşayan vatandaşlar azınlık olarak belirlenmiştir. Resmi Mevzuatımıza göre bunların dışında azınlıklardan bahsedilmemektedir. Ancak Lozan Antlaşması’nda azınlık olarak gayrimüslimler ifade edilmesine rağmen uygulamada bu terim, Ermeni, Rum ve Museviler olarak kabul edilmiştir.

I- AZINLIK KAVRAMI

A-GENEL OLARAK AZINLIK KAVRAMI

1-GENEL OLARAK

Azınlık kavramı, 16.yy’da Hıristiyan Protestanlar ve Hıristiyan Katolikler arasında Protestan Hıristiyanların haklarını, Katolik Hıristiyanlardan korumak için ve dinsel savaşların sona erdirilmesine yönelik olarak düşünülmüş bir kavramdır. Nitekim 1598’de Nantes Fermanı ile Fransa Hıristiyan Katoliklerin yanında Hıristiyan Protestan vatandaşlarına da dinsel özgürlük, toplu ibadet etmeleri ve vatandaşlık haklarından tam olarak faydalanmalarına imkân vermiştir. Yine 1648’de Westphalia Kongresi’nde, alınan kararlarda ‘dinsel azınlıklar’dan bahsedilmiştir.¹ Ancak, Avrupa’nın siyasal coğrafyasının değiştiği ve yeniden düzenlendiği 1815 Viyana Kongresi’nde azınlıklar artık bir dinsel topluluk olarak değil ulusal gruplar olarak algılanmıştır.

1. Dünya Savaşı sonrasında devletler arasında imzalanan, gerek ikili, gerekse de çok taraflı antlaşmalarda, azınlık haklarının korunmasına yönelik maddeler içermektedir.² Nitekim Türkiye Cumhuriyeti’nin bağımsızlığının tanındığı uluslararası antlaşmalardan olan 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması da bunlardan biridir.

Bugün ise, azınlık kavramı, dinsel ve ulusal azınlıkları da içine alacak şekilde daha geniş bir anlamda kullanılmaktadır.³ Azınlık kavramının belirlenmesine ilişkin uluslararası belgelerde bir tanım söz konusu değildir.

İlk çıkış anlamı itibari ile dini inanç olarak kendisi gibi düşünmeyen ve çoğunluktan daha az olan diğer dini inanç gurubunun veya guruplarının korunmasına yönelik hakları anlatmak için kullanılmasına rağmen bugünkü anlamıyla, ulus-devletlerin etkinliklerini yitirmesi ve çok kültürlü ve çok etnik kökenli toplumların oluşması aşamasında, dil, din ve ırk olarak çoğunluktan farklı ve az olan, azınlık bilinci gelişmiş olan toplulukları anlatmak amacıyla, azınlık terimi kullanılmaktadır.

Türkiye’de ise azınlık statüsü uluslararası antlaşmalar ve uluslararası ikili antlaşmalar ile belirlenmiştir. Lozan Barış Antlaşması’yla sadece gayrimüslimler azınlık olarak kabul edilmektedir. Bulgaristan’la yapılan ikili sözleşme ile de karşılıklı her iki ülkede yaşayan vatandaşlar azınlık olarak belirlenmiştir. Resmi Mevzuatımıza göre bunların dışında azınlıklardan bahsedilmemektedir. Ancak Lozan Antlaşması’nda azınlık olarak gayrimüslimler ifade edilmesine rağmen uygulamada bu terim, Ermeni, Rum ve Museviler olarak kabul edilmiştir.

2- AZINLIK KAVRAMI

“Azınlık” sözlük anlamı itibariyle şöyle tanımlanmaktadır: “Bir devlet otoritesi altında yaşayan, aralarında ırk, dil ve din farkı bulunan azınlık gruplarına, azınlık haklarına sahip topluluklara” denir. Bunlar uluslararası antlaşmalar ile verilen haklardan yararlanırlar. Azınlık hakları ise, çoğunluktan farklı olarak, etnik, dinsel, dilsel ayırt edici özelliklere sahip kişilerin kendi kültürel kimliklerinin korunmasına yönelik taleplerini oluşturmaktadır.⁴

1- Kurubaş Erol, Asimilasyondan Tanınmaya, Asil Yayın Dağıtım, 1.baskı, Ankara-2004, s.2,33; Özdek Yasemin, Uluslararası Politika ve İnsan Hakları, Öteki yayınevi, Ankara-2000, s.297

2- Kurubaş, a.g.e. s.3-4; Özdek, a.g.e. s.304-305; Kaya Önder, Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul-2004, s.35,s.47; Osmanoğlu Cihan, Osmanlı Tabiiyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi, Legal Yayıncılık, İstanbul-2004, s.85-86

3- İnanç Zeri , Uluslararası Belgelerde Azınlık Hakları, Ütopya Yay. , Ankara-2004, s.6

4- <http://tdk.org.tr/tdksozluk/sozara.htm>; Azınlık hakları ile ilgili olarak iki kitaba bakılabilir: Oran Baskın, Küreselleşme ve Azınlıklar, 4.baskı, İmaj Yayınevi, Ankara-2001; Uluslararası Belgelerde Azınlık Hakları, Derleyen Zeri İnanç, 1.baskı, Ütopya Yayınevi, Ankara-2004

Sosyolojik olarak düşünüldüğünde azınlık kavramı, “Bir toplulukta sayısal bakımdan azınlık oluşturan, başat olmayan ve çoğunluktan farklı niteliklere sahip olan gruba azınlık denir.” Farklı niteliklerden kastedilen, etnik, dinsel ve dilsel niteliklerdir.⁵

B- OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA AZINLIK KAVRAMI VE UYGULAMALARI

1-AZINLIK KAVRAMI

Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlık kavramı din eksenli olup, bununla gayri Müslim vatandaşlar anlaşılmakta idi. Gayrimüslim olarak kabul edilenler ise semavi dinlere mensup kişiler olarak kabul edilmekteydi. Yani, semavi dinlerden Hıristiyan ve Yahudiler azınlık olarak kabul edilmekteydi.

2-OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA AZINLIK UYGULAMALARI

Osmanlı İmparatorluğu'nda millet kavramı bir etnik kökenden ziyade bir dine bağlılığı ifade etmektedir.⁶ Dolayısıyla Osmanlı devletindeki zimmiler özel anlaşmalarda korunan ve daha sonraları azınlık olarak ifade edilen kavrama karşılık gelmektedir.

Tarihi belgelerde ifade edildiği üzere, Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un fethinden sonra Rum Ortodoks Kilisesi'ne, Ermeni Katolik Kilisesi'ne ve Yahudilere, din ve özel hukuku ilgilendiren işlerinde özerklik vermiştir. Ve bu toplulukların yönetilmesi sırasında masraflarının karşılanması amacıyla da bu ruhani liderlere vergi toplama hakkı da tanımıştır. Yine bu milletlerin yargılama, maliye ve eğitim örgütleri de vardı.⁷ Fatih Sultan Mehmet'ten sonra bu sistem daha da genişleyerek devam etmiştir.⁸

Burada konumuz açısından önem arz eden ve günümüz anlayışını da etkileyen bir konuyu belirtmemiz gerekmektedir. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un fethinden sonra Rumlara tanıdığı idari statünün aynısını Ermenilere de tanımıştır. Nitekim Bursa'da yaşayan Ermeni Patriğini İstanbul'a getirterek 'Ermeni Patriği' unvanı vermiştir. Ermeni Patriğine, Musevilerin ve Rum Ortodokslarının dışında kalan bütün diğer Hıristiyanlar üzerinde de idari bir yetki verilmiştir. Bu Hıristiyan gurupların, Süryani, Habeş, Çingeneler, Suriye ve Mısır'ın Monofizitleri ve Bosnalı Bogomiller olduğu ifade edilmektedir. Görüldüğü üzere, Ermeni Patriğine, Osmanlı devleti üstün bir statü vermiştir. Ve Ermeni Patriğine tanınan bu yetki nedeniyle ki, bu gurupların Osmanlı devleti ile olan ilişkilerinde Ermeni Patriği vasıtasıyla yürütülmüştür. Fatih Sultan Mehmet zamanında oluşturulan, bu statü dolayısıyla ki, Ermeni Patriği 19.yy'a kadar “Altı topluluk Patriği” unvanıyla anılmıştır.⁹

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz, Osmanlı devletinde millet anlayışı, din ekseninde düşünülerek, bir dine bağlı olan kimseler olarak algılanmıştır. Yani dini millet olarak kabul etmişlerdir. Dolayısıyla Müslümanların dışında, gay-

*Osmanlı
İmparatorluğu'nda
azınlık kavramı
din eksenli olup,
bununla gayri
Müslim vatandaşlar
anlaşılmakta
idi.*

*Osmanlı
İmparatorluğu'nda
millet kavramı bir
etnik kökenden
ziyade bir dine
bağlılığı ifade
etmektedir. Dolayısıyla
Osmanlı devletindeki
zimmiler özel anlaşmalarda
korunan ve daha
sonraları azınlık
olarak ifade edilen
kavrama karşılık
gelmektedir.*

5- Oran Baskın, Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, TESEV Yay. , s.16-17

6- Güler Ali, a.g.e. , s.10; Osmanoğlu, a.g.e. , s.86

7- Güler,a.g.e., s.12

8- Güler, age, s.14

9- Güler, age, s.14 ; Öztürk, a.g.e. , s.65-67; Kaya, a.g.e., s.35, s.47; Şahin M.Süreyya, Fener Patrikhanesi ve Türkiye, Ötügen yayınları, 2.basım, İstanbul-1999, s.50 vd.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu antlaşmalarından olan Lozan Barış Antlaşması'nda, azınlık konusu özellikle gündeme gelmiş, sözleşme tutanaklarında azınlık olarak, Osmanlı devletinin olduğu gibi, din eksenli bir azınlık anlayışı benimsenmiştir. Dolayısıyla gayrimüslimler, azınlık olarak algılanmış ve sözleşme maddelerinde de azınlık olarak sadece gayrimüslimler ifade edilmiştir.

rimüslimler farklı bir semavi dine bağlı olan kimseler dini azınlık olarak kabul edilmiştir. Bunlarda, Rumlar, Ermeniler, Musevilerdir.

Ancak şunu da ifade etmemiz gerekir ki Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla, gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukuksal statülerinde önemli değişiklik olmuştur. Bu tarihe kadar, kendi içlerinde özerk olan bu unsurlar ilan edilen fermanlarla, Müslümanlarla hak ve hürriyetler bakımından eşit ve ortak bir statüye kavuşmuşlardır.

C- TÜRK HUKUK SİSTEMİNDE AZINLIK KAVRAMI VE UYGULAMALARI

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu antlaşmalarından olan Lozan Barış Antlaşması'nda, azınlık konusu özellikle gündeme gelmiş, sözleşme tutanaklarında azınlık olarak, Osmanlı devletinde olduğu gibi, din eksenli bir azınlık anlayışı benimsenmiştir. Dolayısıyla gayrimüslimler, azınlık olarak algılanmış ve sözleşme maddelerinde de azınlık olarak sadece gayrimüslimler ifade edilmiştir. Ancak Lozan Antlaşması'nda, gayrimüslimlerden anlaşılması gerekenlerin kimler olduğu açıkça belirtilmemiştir. Bu konuda Lozan Barış Antlaşması'nın alt komisyonlarında özellikle, azınlık komisyonunda yapılan tartışmalarda, gayrimüslimlerden kastedilenin, Osmanlı devletinde de kabul edilen Rumlar, Ermeniler, Museviler olduğu ifade edilmiştir. Etnisiteye dayanan azınlık anlayışı kabul edilmemiştir.

Burada konuyla ilgili olarak şunu da ifade etmek gerekir. Lozan Antlaşması metninde azınlık olarak gayrimüslim azınlıklar kabul edilmekle birlikte, gayrimüslim olan ve Hıristiyanlık dinine bağlı olan, Süryaniler, Keldaniler, Nesturiler, gayrimüslim olmalarına rağmen azınlık olarak kabul edilmemiştir. Bu anlayışın bir arka planı söz konusudur. Osmanlı devletinde Ermeni patrikliğinin bir unvanı da , "altı topluluk patrikliği" idi. Yani idari açıdan kendisine bağlı altı topluluk söz konusu idi ve bu toplulukların Osmanlı devleti ile olan ilişkileri Ermeni patriği vasıtasıyla mümkün olmakta idi, Osmanlı devleti ile direk ilişki kuramamaktaydılar. Çünkü Osmanlı devleti, örneğin Süryani Kilisesi'ni bağımsız bir kişilik olarak tanınamaktaydı. Bu tanımlama biçimi nasıl olduysa Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonrada devam etmiştir.

Ancak Gayri Müslim olmalarına rağmen, Süryaniler, Keldaniler, Nesturiler Lozan'da ifade edilen azınlık haklarını talep etmemiş ve kullanmamışlardır. Nitekim bunlarla birlikte farklı bir etnik yapıya sahip olan Kürtler, yine Aleviler azınlık olarak algılanmamışlardır.

1-LOZAN ANTLAŞMASI'NA GÖRE AZINLIKLAR a-Genel Olarak

Lozan Antlaşması Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu antlaşmalarından-
dır. Bu antlaşmalar ile konumuz açısından önem arz eden azınlık olarak kabul edilen Gayri Müslimlere 32-47.md. arasındaki hakları müteakabiliyet esasına göre, Türkiye Cumhuriyeti Devleti tanıma yükümlülüğü altına girmiştir. Lozan Antlaşması'nda, öncelikle sınırlar ile ilgili ihtilaflar çözüme kavuşturulmuştur. Daha sonraları, boğazlar konusu işlenmiş, kapitülasyonlar, Osmanlı imparatorluğunun borçları, patrikhane meselesi tartışılmış ve nihayet en yoğun tartışmaların da azınlıklara ilişkin olan oturumlarda olduğu ifade edilmektedir. ¹⁰

b-Lozan Antlaşması'nın İmzalanmasına Kadarki Süreçte Azınlıklara İlişkin Yapılan Tartışmalar

Lozan'a gidecek olan delegelerin seçilmesinden sonra, Lozan'da konuşulacak konularına ilişkin olarak mecliste genel görüşme açılır. Bu görüşmelerde özellikle Kürt kökenli milletvekilleri, Lozan Antlaşması'nda üzerinde çokça tartışılan etnik azınlık konusunda, Kürt-Türk, Laz, Çerkez, bir olduğu, kurtuluş savaşının birlikte verildiğine ilişkin konuşmalar yaparlar ve Lozan Antlaşması müzakerelerinde, bu şekilde fikir beyan etmeleri konusunda, delegelere fikirlerini açıklarlar.¹¹ Yine azınlık konusuna ilişkin Meclis oturumunda Lozan'da Kürtler ile ilgili konular gündeme geldiğinde nelerin söylenmesinde yarar olduğunu, özellikle Kürt milletvekilleri açıklamışlardır.¹² Mecliste özellikle Kürt kökenli vatandaşların bu beyanları takdirle karşılanmış, nitekim hükümet Lozan'a gidecek heyete müzakerelerde yol göstermesi açısından 14 maddelik bir talimat vermiştir. Bu talimatın ilk 7 maddesi, sınırlar ile ilgilidir. Kapitülasyonlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun borçları vs... bunlar içindedir. Bizim konumuz açısından önemli olan ise, azınlıkları ilgilendiren, 13. maddesidir; Azınlıklar ile ilgili olarak hükümetin kararı mübadele, yani karşılıklı nüfus değişimidir. Yine bu kapsamda, Fener Rum Patrikhanesi'nin de yurt dışına çıkarılması konusunda, Yeni kurulan Cumhuriyetin ısrarlı yaklaşımlarının olduğu görülmektedir.¹³

Lozan Barış Konferansı sürecinde azınlıklara ilişkin özellikle iki konuda tartışma yürütülmüştür. Birincisi Fener Rum Patrikliğinin, sınırlar dışına çıkarılması konusu, ikincisi ise Yeni kurulan Cumhuriyetin din eksenli azınlık anlayışının; dil, ırk, eksenli azınlık anlayışı olması gerektiği konusudur.

Yalnız, bir konuyu daha belirtmek gerekir, azınlıklar alt komisyonunda üzerinde müzakere edilecek konunun adlandırılması konusunda Türk tarafı ile İtilaf Devletleri arasında antlaşma metninin imzalanması aşamasına kadar, yoğun tartışmalar olmuştur. İtilaf Devletleri ısrarla 'azınlıklar' kavramını antlaşmaya koymak istemesine karşılık, Türk tarafı 'Gayri Müslim azınlıklar' kavramında ısrar etmiştir.¹⁴

Bu anlamda Lozan Barış Konferansı'nda, azınlıklar konusunun adlandırılması üzerine birçok tartışma, antlaşma metni imzalanana kadar sürmüştür. Sonuç olarak Lozan Barış Antlaşması'na göre, din esaslı bir azınlık anlayışında karar kılınmış ve gayri Müslimler azınlık olarak kabul edilmiştir. Müslüman azınlık kavramı kabul edilmemiştir.

2- LOZAN ANTLAŞMASI'NIN AZINLIKLAR İLE İLGİLİ MADDELERİNİN YORUMU

Lozan Barış Antlaşması'nda konumuz açısından önemli olan 37-45. maddeler arasındaki düzenlemelerdir. Antlaşma metninde geçen gayrimüslim vatandaşlardan ne anlaşılması gerektiği antlaşma metninde ifade edilmemiştir.

Ancak özellikle azınlıklar ile ilgili, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadarki dönemde, alt komisyonlarda yapılan tartışmalarda, konumuzla ilgili iki durum özellikle ön plana çıkmıştır, "Kürt kökenli Müslümanların azınlık olmadığı ve azınlıkların sadece gayrimüslim kimselerin olduğu, bunların da Rumlar, Ermeniler, Museviler, olduğu belirtilmiştir."¹⁵

İtilaf Devletleri ısrarla 'azınlıklar' kavramını antlaşmaya koymak istemesine karşılık, Türk tarafı 'Gayri Müslim azınlıklar' kavramında ısrar etmiştir. Bu anlamda Lozan Barış Konferansı'nda, azınlıklar konusunun adlandırılması üzerine birçok tartışma, antlaşma metni imzalanana kadar sürmüştür. Sonuç olarak Lozan Barış Antlaşması'na göre, din esaslı bir azınlık anlayışında karar kılınmış ve gayri Müslimler azınlık olarak kabul edilmiştir. Müslüman azınlık kavramı kabul edilmemiştir.

11- Ürer Levent, Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları, s.212-216

12- Ürer, age, s.215

13- Güler, age, s.255; Kaya, a.g.e., s.154

14- Güler, age, s.256; Okutan M. Çağatay, Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, 1.baskı, İstanbul-2004, s.67

15- Ürer, a.g.e s.251vd.

Said Nursi yazmış olduğu eserlerinde özellikle Hıristiyanlar ile ilişkilere özel bir vurgu yapmıştır. Said Nursi bu tutumuyla geleneksel İslam anlayışına yeni bir bakış açısı getirmiştir. Said Nursi'nin Hıristiyanlar ile ilgili görüşlerini üç ana başlıkta ele almamız mümkündür.

Alt komisyon tartışmalarında,⁶ gayrimüslim vatandaşlardan öncelikle Hıristiyanlar azınlık olarak kabul edilmektedir. Hıristiyan dinine mensup olanlar arasından da, ismi özellikle azınlık alt komisyonunda geçen, Rumlar ve Ermenilerdir. Yine alt komisyonlarda gayrimüslim azınlık olarak ifade edilen, Nesturiler ve Keldaniler ise, azınlık olarak kabul edilmemişlerdir. Yine ikinci dini azınlık olarak da Museviler kabul edilmiştir.

Ancak azınlık konusunun tartışıldığı alt komisyonlarda Rum, Ermeni, Musevi, Keldani, Nesturiler, üzerinde konuşulmasına rağmen, bu gün ülkemizde dinsel bir azınlık olarak bulunan Süryanilerden hiçbir şekilde bahsedilmemiştir. Böyle olmakla birlikte, Süryaniler de, Keldaniler de, Hıristiyan Ortodoks, Katolik'tirler ve gayrimüslim tanımı içerisinde rahatlıkla değerlendirilmelidirler.

Sonuç olarak şunu ifade etmek lazım; aslında öyle olmamasına rağmen, Lozan Antlaşması'nda kabul edilen din eksenli azınlık anlayışı ile doktrinde ve uygulamada, gayrimüslim azınlıklar kavramı dar yorumlanarak, sadece Rum, Ermeni ve Museviler gayrimüslim olarak kabul edilmiştir.

Dolayısıyla, Türkiye Cumhuriyeti, azınlık olarak Uluslararası Antlaşmalar ile veya uluslararası ikili antlaşmalar sonucunda belirlenen gurupları kabul etmektedir. Yani, 18 Ekim 1925 tarihli Türk-Bulgar dostluk antlaşması ile Türkiye'deki Bulgarlar ile Bulgaristan'daki Türkler, karşılıklı olarak azınlık kabul edilmiştir. Ayrıca 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması ile de gayrimüslimler azınlık olarak kabul edilmiş, bu gayrimüslim kavramını da dar yorumlayarak, Rum, Ermeni ve Musevilerden oluştuğunu ifade etmiştir.

II- RİSALE-İ NUR'DA HİRİSTİYAN VE ERMENİLERE İLİŞKİN DEĞERLENDİRMELER

Türkiye Cumhuriyeti'nde yukarıda izah edildiği üzere Hıristiyan ve Musevilerden oluşan ve Lozan antlaşması ile kabul edilen bir dini azınlık gurubu söz konusudur. Said Nursi yazmış olduğu eserlerinde özellikle Hıristiyanlar ile ilişkilere özel bir vurgu yapmıştır. Said Nursi bu tutumuyla geleneksel İslam anlayışına yeni bir bakış açısı getirmiştir. Said Nursi'nin Hıristiyanlar ile ilgili görüşlerini üç ana başlıkta ele almamız mümkündür.

A-MÜSLÜMAN HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİ

Risale-i Nur'da Hıristiyanlarla ilgili konular bu başlık altında incelenecektir. Öncelikle 1926'dan sonra yazılmış olan ve Hıristiyanlarla Müslümanların birbirleriyle olan toplumsal ilişkilerini düzenleyen bahisler. Bu bahisler içinde özellikle dini literatürde ahırzaman olarak ifade edilen, üzerinde yaşadığımız dünyanın zaman itibarıyla son zamanını ifade eden dönemde, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında bir sulhun olacağını ve bunun dünya barışına hizmet edeceğini ifade etmektedir.

B-DİNİ AZINLIKLAR ÖZGÜRLÜKLERDEN NASIL YARARLANACAKLAR

Bu bölümde, özellikle 1908 yıllarında Said Nursi'nin Meşrutiyet'in yararlarını ve Osmanlı İmparatorluğu'na, özellikle de Kürdistan olarak ifade edilen doğu vilayetlerimize getireceği yararlar Said Nursi'nin görüşleri ışığında ele

alınacaktır. Said Nursi meşrutiyeti anlatmak için, sorumluluk üstlenerek bölgeye gelmiş ve hürriyetin ve meşveretin insan onuruna yaraşır bir gereksinim olduğunu, İslam dinine herhangi bir aykırı yönünün olmadığını, bu kavramın özünün İslam'la bağdaştığını, sadece vatandaşlara ve köylülere anlatmıştır. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan ve İslam Hukuku literatüründe zimmi olarak anılan Hıristiyan, Ermeni ve Rumların ve Yahudilerin de bu hürriyetlerden yararlanacağını ve bunlarla kendilerinin nasıl eşit olacaklarına ilişkin, kendinse sorulan sorulara verdiği cevaplar burada ayrıca incelenecektir.

C- ERMENİ TOPLUMUYLA İLİŞKİLER

Said Nursi'nin eserlerinde Ermenilerle ilgili yapmış olduğu değerlendirmeler söz konusudur. Bu eserlerinde Birinci Dünya Savaşı sırasında doğu cephesinde Bitlis'in Ermenilerin elinden kurtarılmasına ilişkin yapmış olduğu mücadele, savaş sonunda Van'a giderek orada Ermenilerin şehirde yaptığı yağma ve yıkımı anlatan değerlendirmelerini ve Ermenilerin toplum hayatına katılımına ilişkin görüşlerini bu bildiriye ayrıca değerlendirmeye çalışacağım.

A-MÜSLÜMAN HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİ

1-Süfyan-Deccal Bağlamındaki İlişkiler

Ahırzaman, dünyanın zaman itibariyle sonu, kıyametten önce yaşanan zaman olarak, kelime anlamı itibariyle ifade edilebilir. Said Nursi ahırzamanla ilgili bir hadisi yorumlarken, dini literatürde, İslam dinini bozmaya ve ortadan kaldırmaya yönelik, ulûhiyeti inkâr eden bir akımın, Müslümanlar içinde çıkacağı ve bunun İslam literatüründeki adının (akımı temsil eden kişinin) süfyan olduğunu ifade etmektedir.¹⁷

Yine buna paralel olarak, Hıristiyanlık âleminde ve bütün dünyada inançsızlığı yayan bir rejimin ortaya çıkacağını ve insanlığın dini ihtiyaçlarını ve moral değerlerini yıkacağını, bunun da literatürdeki isminin ise deccal olduğu ifade edilmektedir.¹⁸

İslam dinini bozmaya ve ortadan kaldırmaya çalışan Süfyan'ın yine ahırzamanda gelen ve dini literatürde Mehdi olarak ifade edilen bir kimse tarafından, dinin bozulmasının ortadan kaldırılmasının önleneyeceği ifade edilmektedir.

Dünyanın huzurunu bozan ve ateizmi yaymaya çalışan inançsızlık akımının, tek başına Hıristiyanlar tarafından önlenemeyeceğini, aynı zamanda tek başına Müslümanlar tarafından da önlenemeyeceğini, dolayısıyla Hıristiyanlar ve Müslümanların güçlerini birleştirerek ancak bu inançsızlık akımını ortadan kaldıracaklarını, ortak mücadele etmeleri halinde başarılı olabileceklerini Said Nursi ifade etmektedir.

Bu güç birliğinin de Hıristiyanlığın "safileşmesi", ilk indirildiği hale gelmesi, İncil'e sonradan havariler tarafından eklenen, yani vahiy'e eklenen hükümlerin çıkarılması ile olabileceğini belirterek, Hıristiyanlığın İslam'a göre yorumlanması ile olacağı, ifade edilmektedir. Said Nursi'ye göre, Hz. İsa'nın gökten inmesinin bir manasının da bu olduğu ifade edilmektedir.¹⁹

Yine burada şunu ifade edebiliriz; Said Nursi, dünya barışına hizmet etmek isteyen bir insandır. Ve insanların mutluluğu için çalışmıştır. İnsanların mutluluğunun da Yaratıcı, kâinat ve kişi ilişkisinin çözülmesi ile mümkün olduğunu ifade etmektedir. Ve bütün ömrünü Yaratıcının varlığı, kâinatın bizim için

Dünyanın huzurunu bozan ve ateizmi yaymaya çalışan inançsızlık akımının, tek başına Hıristiyanlar tarafından önlenemeyeceğini, aynı zamanda tek başına Müslümanlar tarafından da önlenemeyeceğini, dolayısıyla Hıristiyanlar ve Müslümanların güçlerini birleştirerek ancak bu inançsızlık akımını ortadan kaldıracaklarını, ortak mücadele etmeleri halinde başarılı olabileceklerini Said Nursi ifade etmektedir.

17-Nursi Said, Şualar, s.585; Mektubat, s.56

18- Nursi, Mektubat, s.56

19- Nursi, Mektubat 15. Mektup, s. 58

dünyada uygulanan iki çeşit laiklik uygulaması vardır. Birincisi, din ile devlet işlerinin katı bir biçimde birbirinden ayrıldığı, dini öğelerin devletin idaresi ile ilgili alanda kesinlikle görülmediği bir laiklik uygulaması. Din ve vicdan hürriyetinin yasaklarla sınırlandırılmasını netice vermektedir. İkincisi ise, laiklik Din ve vicdan hürriyetinin güvencesi olarak düşünülmüştür.

yaratıldığı ve insanın kul olduğunun ispatına vakfetmiştir. Bu anlayış içerisinde olan Nursi,²⁰ “Hatta değil Müslümanlarla belki dindar Hıristiyanlarla dahi dost olup adaveti bırakmaya çalıştığını” ifade etmektedir.²¹

Said Nursi, Allah’ın merhametinin ve şefkatinin bütün insanlar için sözü konusu olduğu (hatta inançsız olsa bile), bir bela bir haksızlığa uğraması durumunda, bunun adaletin mutlak anlamda sağlandığı ahiret âlemi için, bir nevi var olan kusurlarının affı için bir neden olduğu ifade edilmektedir. Bediüzzaman burada İslami terminolojiyi kullanarak genel bir afet, haksızlık ve zulüm gibi durumlarda hangi dinden olursa olsunlar, 15 yaşından önce bu zulüm, haksızlık ve afetten dolayı ölenler için “şehit hükmündedir” demektedir. Eğer 15 yaşından büyükse masum ve mazlum ise, belki cehennemden onu kurtaracağına ilişkin bir müjde vermektedir. Bu tavır Nursi’nin hakiki dindar Hıristiyanlara karşı hasımane bir tutumla muamele etmediğinin, insani bir tavır olan şefkatle yaklaştığına bir işareti olarak görülebilir.²²

Said Nursi ahırzamanda hem deccal hem de süfyan olarak ifade edilen zihniyetin, Yahudilerin İslam’a ve Hıristiyanlara, düşmanlık duyan kesiminin yardımıyla hareket ettiklerini ifade etmektedir.²³

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz, Said Nursi, Hıristiyanları ehli kitap olarak kabul etmekte ve dünya barışının Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında güç birliği edilerek kurulabileceğini ifade etmektedir.²⁴

2-Laiklik Anlayışı Kapsamındaki İlişkiler

Öncelikle şunu ifade etmemiz gerekir ki, dünyada uygulanan iki çeşit laiklik uygulaması vardır. Birincisi, din ile devlet işlerinin katı bir biçimde birbirinden ayrıldığı, dini öğelerin devletin idaresi ile ilgili alanda kesinlikle görülmediği bir laiklik uygulaması. Bu laiklik uygulaması sekülerdir, dogmatiktir ve jakobendir. Din ve vicdan hürriyetinin yasaklarla sınırlandırılmasını netice vermektedir. İkincisi ise, laiklik Din ve vicdan hürriyetinin güvencesi olarak düşünülmüştür. Yani bütün dinlerin ve görüşlerin rahatlıkla kendisini ifade edebildiği, pratik hayata bunu yansıtabildiği, inancına uygun yaşayabildiği, laiklik kavramının da bunların güvencesi olarak düşünülmüştür. Yani devlet dinlerin, inançların, görüşlerin yaşama geçirilmesi konusundaki bütün engelleri kaldırıp, bunun sürekliliğini garanti etmektedir.²⁵ İşte Said Nursi, bu ikinci anlamdaki laiklik uygulamasının daha uygun olduğunu ifade etmektedir.²⁶ Bu laiklik anlayışı,

20- Nursi, Lem’alar 11.Lem’a, s. 57-58

21- Nursi, Tarihçe-i Hayat (Emirdağ Hayatı), s. 503; Nursi, Lem’alar 20. Lem’a, s. 151

22- Nursi, Kastamonu Lahikası, s. 111; Nursi, Tarihçe-i Hayat 4.kısım, s.297

23- Her iki Deccal, Yahudi’nin İslam ve Hıristiyan aleyhinde şiddetli bir intikam besleyen gizli komitesinin muavenetini ve kadın hürriyetlerinin perdesi altındaki deşetli bir diğer komitenin yardımını, hattâ İslam Deccalı masonların komitelerini aldatıp müzaheretlerini kazandıklarından, deşetli bir iktidar zannedilir, (Nursi, 5.şua)

24- Nursi, Tarihçe-i Hayat (Emirdağ Hayatı), s. 484, “Hattâ, hadis-i sahihle, ahırzamanda İsevilerin hakiki dindarları ehl-i Kur’ân ile ittifak edip, müşterek düşmanları olan zındıkaya karşı dayanacakları gibiy; şu zamanda dahi ehl-i diyanet ve ehl-i hakikat, değil yalnız dindaşı, meslektaş, kardeşi olanlarla samimi ittifak etmek, belki Hıristiyanların hakiki dindar ruhanileriyle dahi, medar-ı ihtilâf noktaları muvakkaten medar-ı münakaşa ve nizâ etmeyerek, müşterek düşmanları olan mütecaviz dinsizlere karşı ittifaka muhtaçtırlar.”

25- Nursi, Emirdağ Lahikası 2, s. 138

26- “Lâiklik, bir vicdan ve fikir hürriyeti olduğuna göre...” Nursi, Emirdağ Lahikası 2, s. 137; “...Şimdi size lâiklik telakkimizden de bahsetmek istiyorum. Lâiklik bir taraftan din ile siyasetin birbirinden ayrılması, diğer taraftan ise vicdan hürriyeti manasına gelir. Din ile siyasetin kat’i surette birbirinden ayrılması esasında en küçük tereddüde dahi tahammülümüz yoktur. Vicdan hürriyeti bahsine gelince: Türk Milleti Müslümandır ve Müslüman olarak kalacaktır. Evvelâ kendine ve gelecek nesillere dinini telkin etmesi, onun esasını ve kaidelerini öğretmesi, ebediyen Müslüman kalmasının münakaşa götürmez bir şartıdır...” Nursi, Emirdağ Lahikası 2, s. 202; “İşte ey müddeiumumi ve mahkeme a’zaları! Elli seneden beri bende olan bir fikrin aksiyile, beni ittihâm ediyor-sunuz. Eğer lâik cumhuriyet soruyorsanız, ben biliyorum ki; lâik manası, bitaraf kalmak, yani hürriyet-i vicdan düsturuyula, dinsizlere ve sefahetçilere ilişmediği gibi dindarlara ve takvacılara da işmez bir hükümet telakki ederim. Yirmibeş senedir hayat-ı siyasiye ve içtimaiyeden çekilmişim. Hükümet-i cumhuriye ne hal kesbettiğini bilmiyorum.” Nursi, Şualar, s.363

özgürlükçüdür, dine ve düşünceye hürmetkârdır, dini inançların ve hürriyetlerin yaşanmasının garantisidir.

Said Nursi laikliğin tanımını yaparken, laikliği din ve vicdan hürriyetinin bir şemsiyesi olarak görmektedir. Dinlere eşit uzaklıkta, birbirlerine zor kullanmamak şartıyla, serbestçe inançlarını yaşayabilecekleri bir laiklik anlayışını kabul etmektedir.²⁷

Ancak laiklik, özellikle Said Nursi'nin yaşadığı dönemde, din düşmanlığı olarak uygulanmıştır. Ateizmi yaymaya çalışan kimselere ve kitaplara herhangi bir biçimde ilişmemesine rağmen, yine özellikle toplumu dinsiz yapmaya ve sekülerleştirmeye çalışan fikir ve ideolojilere herhangi bir şekilde karışılmamış, hatta bunlar teşvik edilmiştir. Bunun aksine Said Nursi'nin dini anlatan kitapları yasaklanmış, hakkında sayısız dava açılmıştır. Bu dönemde Nursi'nin de ifade ettiği gibi, laiklik dinsizlik olarak uygulanmıştır. Dinsizliği çağdaş bir din olarak algılayan kimseler, laiklik kavramı altında dine serbestçe saldırmış. Allah-Peygamber diyenlere de, dava açılmış ve mahkeme mahkeme süründürülmüştür. Bunun laiklik uygulaması olmadığı, Nursi'nin de dediği gibi, “ bir istibdad-ı mutlak düsturu” olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.²⁸

Said Nursi, her devlette muhaliflerin, rejimi beğenmeyenlerin olduğunu ifade ederek, farklı dine, dile ve etnisiteye sahip kimselerin, zaman zaman aynı toplum içinde bulunabileceğini, bunun günümüz toplumları için kaçınılmaz bir durum olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu farklı din, dil ve etnisiteye sahip kimselerin bir arada ve huzur içinde nasıl yaşayacaklarına ilişkin olarak da bunların ibadetlerinde ve yaşayışlarında tamamen özgür olmalarının gerekliliğini ifade etmiştir. Yalnız her hürriyetin bir sınırı olduğu gibi, bu hürriyetin sınırının da asayiş ve emniyeti bozmamak olduğu belirtilmiştir.

Aslında Said Nursi burada farklı din, dil ve etnisiteden olsa da bir arada yaşayan insanların tümünün hukuk önünde eşit olduğunu, demokrasi ve özgürlüklerin herkes için olduğunu, ileri sürerek özgürlükler ve bunların kullanımı açısından, çağdaş ve özgürlükçü bir anlayışı uygun olarak, azınlık kavramını kabul etmemektedir. Yani azınlıkların da aslında birinci sınıf vatandaş olduğu anlayışındadır.²⁹

*Said Nursi
laikliğin tanımını
yaparken, laikliği
din ve vicdan
hürriyetinin bir
şemsiyesi olarak
görmektedir. Din-
lere eşit uzaklıkta,
birbirlerine zor
kullanmamak
şartıyla, serbestçe
inançlarını yaşa-
yabilecekleri bir
laiklik anlayışını
kabul etmektedir.*

27- “...Eğer laik cumhuriyet soruyorsanız, ben biliyorum ki; laik manası, bîtaraf kalmak, yani hürriyet-i vicdan düsturuyula, dinsizlere ve sefahetçilere ilişmediği gibi dindarlara ve takvacılara da ilişmez bir hükümet telakki ederim. Yirmibeş senedir hayat-ı siyasiye ve içtimaiyeden çekilmişim. Hükümet-i cumhuriye ne hal kesbettiğini bilmiyorum...” Nursi, Şualar, s.363

28- “Eğer Gençlik Rehberi'nin intişarıyla dinî terbiyeyi ders veriyor, bu ise lâikliğe aykırıdır diye itham olunursa, o halde lâikliğin manası nedir? Biz de soruyoruz. Lâiklik İslâmiyet düşmanlığı mıdır? Lâiklik, dinsizlik midir? Lâiklik, dinsizliği kendilerine bir din itti haz edenlerin dine taarruz hürriyeti midir? Lâiklik, din hakikatlerini beyan edenlerin, imani dersleri neşredenlerin ağızlarına kilit, ellerine keleşçe vuran bir istibdad-ı mutlak düsturu mudur?”, Nursi, Emirdağ Lahikası 2, s. 137-138

29- “Eğer bu taharrilerde bazı vazifedar memurların itiraz ettikleri gibi dersiniz ki: Sen ve bir-iki risalen rejime ve usûlümüze muhalif gidiyorsunuz?”

Evvelen: Bu yeni usûlünüzün münzevilerin çilehanelerine girmeğe hiçbir hakkı yoktur. Sâniyen: Bir şeyi reddetmek ayırır, kalben kabul etmek ayırır ve amel etmemek bütün bütün ayırır. Ehl-i hükümet ele bakar, kalbe bakmaz. İdare ve asayişe ilişmeyen şiddetli muhalifler, her hükümette bulunur. Hattâ Hazret-i Ömer'in (R.A.) taht-ı hâkimiyetindeki Hıristiyanlara, kanun-u şeriatı ve Kur'anı inkâr ettikleri halde ilişilmiyordu. Hürriyet-i fikir ve serbestiyet-i vicdan düsturu ile Risale-i Nur'un bir kısım şakirtleri; idareye dokunmamak şartıyla rejim ve usûlünüzü ilmen kabul etmezse ve muhalif amel etse hattâ rejimin sahibine adavet etse, onlara kanunen ilişilmez.” Nursi, Şualar, s.350

Öncelikle Said Nursi, yakın İslam tarihinde Hıristiyan ve Yahudilerle düzenli ve sürdürülebilir bir ilişkinin kurulamamasının nedenlerinden birini de Hıristiyan ve Yahudi-lerle ilgili olarak³¹ Kur'an'da Maide suresinde geçen ayet hükmünün yanlış yorumlanmasına bağlamıştır. Kur'an'da geçen ayet şöyledir: “Yahudi ve Hıristiyanlar ile dost olmayınız” (Maide süresi)

B- SAİD NURSİYE GÖRE, DİNİ AZINLIKLAR ÖZGÜRLÜKLERDEN NASIL YARARLANACAKLAR?

Said Nursi'nin, devlet içerisindeki gayrimüslim azınlıklara bakış açısı genel olarak şöyledir: Gerekirse bu bakış açısı genişletilerek, fikir, düşünce, etnik azınlıklar içinde kullanılabilir, öncelikle yukarıda da izah ettiğimiz gibi, Said Nursi, özgürlüklerin kullanılması açısından azınlıklar ile azınlık olmayanlar açısından herhangi bir fark görmemektedir. Hatta çağdaş düşünceye uygun olarak azınlık kavramının gereksizliğini de kabul etmiştir, diyebiliriz. Özgürlüklerin genel sınırlayıcı nedenlerinden olan, emniyeti ihlal etmediği ve güvenliği bozmadığı, devlet idaresini değiştirmeye yönelik bir hareket içerisinde olmadığı müddetçe, bu tür azınlıkların bireysel özgürlüklere sahip olduğunu, hak ve özgürlüklerinin kısıtlanamayacağını ifade etmektedir.³⁰ Said Nursi'nin bu konuyla ilgili bakış açısını birkaç başlık altında toplayabiliriz.

1-“Hıristiyan ve Yahudilerle Dost Olmayınız” Ayetinin Yorumu

Öncelikle Said Nursi, yakın İslam tarihinde Hıristiyan ve Yahudilerle düzenli ve sürdürülebilir bir ilişkinin kurulamamasının nedenlerinden birini de Hıristiyan ve Yahudilerle ilgili olarak³¹ Kur'an'da Maide suresinde geçen ayet hükmünün yanlış yorumlanmasına bağlamıştır. Kur'an'da geçen ayet şöyledir: “Yahudi ve Hıristiyanlar ile dost olmayınız” (Maide süresi) Said Nursi ayeti birkaç açıdan, şöyle yorumlamaktadır:

Öncelikle usul açısından şunları söylemiştir: Kur'an'daki yasak hükmünün genel olmadığını adeta “ırkçı” Hıristiyan ve Yahudilere ilişkin olduğu, aslında Ayet hükmünün mutlak olduğunu mutlak hükmünde kayıtlanabileceğini ifade etmektedir. Mesela, “insanlar cennete gidecekler” biçiminde bir ifade mutlak bir ifadedir. Burada bütün insanların cennete gideceği anlamı yoktur. Şartları yerine getiren insanların cennete gideceği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Hıristiyan ve Yahudilerle dost olmayın ayetindeki hükmünün de mutlak olduğunu, Kur'an'daki yasaklama Hıristiyanlık ve Yahudilik inancı ve bu inancın pratik hayata yansımaları olarak, kayıtlamak gerektiğini ifade etmiştir.

Ayrıca insanların sevilmesi, o insanların sıfat (iyi, dürüst bir tüccardır) veya sanatı (iyi bir saatçidir, terzidir, mühendistir) içindir. Dolayısıyla bir

30- Nursi, Şualar, 14. Şua, s. 358 vd.

31- Aslında Hıristiyanların ve Yahudilerin özellikle haçlı seferlerinin etkisiyle Müslümanların zihinsel arka planlarında oluşan kırılmanın, bu ayetin genel bir kural olarak yorumlanmasında etkisinin olduğu rahatlıkla söylenebilir. Yine Hıristiyan ve Yahudilerin, yakın İslam tarihinde İslam devletlerini sömürgeleri altında bulundurmaları bu ayetin olumsuz anlamda yorumlanmasına neden olmuştur diyebiliriz (ö.ergün).

32- Yazı Abdullah oğlu Muhammedin “aleyhisselam” bütün Hıristiyanlara verdiği sözü bildirmek için yazılmıştır. İş bu yazı, müsliman olmayan bütün kimselere verdiği ahdi, sözü tevsik için kaleme alındı. Her kim ki, bu ahdin aksine hareket ederse, ister sultan, ister başkası olsun, Cenab-ı Hakka karşı isyan, Onun dini ile istihza etmiş sayılır ve Cenab-ı Hakkan lanetine layık olur. Eğer Hıristiyan bir rahip (papaz) veya bir seyyah (turist) bir dağda, bir dereye veya çöllük bir yerde veya bir yeşillikte veya alçak yerlerde veya kum içinde ibadet için perhiz yapıyorsa, kendim, dostlarım, arkadaşlarım ve bütün milletimle beraber, onlardan her türlü teklifleri kaldırdım. Onlar, benim korumam altındadır. Ben onları, başka Hıristiyanlarla yaptığımız ahdlere mücbince, ödemeye borçlu oldukları bütün vergilerden affettim. Vergi vermesinler veya kalbleri razı olduğu kadar versinler. Onlara cebretmeyin, zor kullanmayın. Onların dini reislerini makamlarından indirmeyin. Onları, ibadet ettikleri yerden çıkartmayın.

Bunlardan seyahat edenlere mani olmayın. Bunların manastırlarının (Kiliselerinin) hiçbir tarafını yıkmayın. Bunların Kiliselerinden mal alınıp, Müslüman meşicileri için kullanılmaması. Ticaret yapmayan ve ancak ibadet ile meşgul olan kimselerden, her nerede olurlarsa olsunlar, vergileri almayın.

Onlar benim himayem altındadır. Ben onlara “eman” (izn) verdim. Ticaret yapanlardan, gelir vergisi almak gerekirse, ne kadar zengin olurlarsa olsunlar, ne kadar malları ve mülkleri bulunursa bulunsun, yılda oniki dirhemden daha fazla vergi almayın. Onlara zahmet, meşakkat teklif olunmaz. Kendileriyle bir müzakere yapmak icab ederse, ancak merhamet, iyilik ve şefkat ile hareket edilecektir. Onları daima merhamet ve şefkat kanatları altında himaye ediniz!

Müslüman'ın her hareketi İslam'a uymadığı gibi, her Hıristiyan'ın her hareketi de Hıristiyanlıktan kaynaklanmamaktadır. Dolayısıyla güzel olan sıfatları (cömertliği, vefası, doğruluğu) elbette ki sevelecektir; Müslümanların yanlışlarının sevimliyeceği gibi. Said Nursi bunun anlaşılması açısından da çok çarpıcı bir örnek vermiştir; Hıristiyan ve Yahudi biriyle evlenilmesi durumunda bu Hıristiyan ve Yahudi olan eş elbette ki sevelecektir, bu tamamen insani bir durumdur. Nitekim sahabeden birçok kimse Hıristiyan ve Yahudi bir kadın ile evlenmiş idi. Hz. Peygamberin (SAV), sağlığında Hıristiyan ve Yahudilerle sosyal ilişkileri, imzalamış oldukları sözleşmeler vardı (Hz. Peygamber (SAV) ve 17 sahabenin imzaladığı ahidname buna bir örnektir).³² Eğer “dost olmayınız” ayetini mutlak anlamda yorumlarsak, Hz. Peygamberin söyledikleri ve uygulamalarının yanlış olduğu anlamına gelir ki, fıkıh usulü açısından böyle bir şeyin olması mümkün değildir.

Bunlarla beraber, İslamiyet'in ilk geldiği dönemde, yeni bir din gelmiş ve dinin yeni hükümlerinin Müslüman toplum içinde yerleştirilmesi ve yeni bir toplumun inşası gerekmektedir. Yani bütün gayretler, bütün bakış açısı, dine göre şekillenmekteydi. Zamanımızda ise, dinden çok, dünya ve teknolojik gelişmeler, bilişim ve bilimsel gelişmeler ön plandadır. Dolayısıyla bilginin ve teknolojinin Hıristiyanı ve Yahudisi olmaz, bunların öğrenilmesi ve alınması, bunun için kurulan sosyal ilişkiler “dost edinmeyiniz” hükmüne girmemektedir.

Yine günümüz toplumları, dünyanın küçülmesi dolayısıyla çok kültürlü, çok dinli, dilli ve etnisiteli olmaya doğru gitmektedir. Bu durum özgürlüklerin yaygınlaşması ve kullanımının artması ile de hız kazanacaktır. Böyle bir toplumda, sevmeyin, sosyal ilişki kurmayın, onları tecrid edin, denilmesi halinde, o toplum huzurlu, sağlıklı bir toplum olmaz. Dolayısıyla kamu düzenini sağlamak açısından da, insanları insanlıklarından dolayı sevmek, düşman olmamak gerekmektedir.³³

2-Gayrimüslimler ile Müslümanlar Eşit Olabilir mi?

Yine Said Nursi'ye özellikle İkinci Meşrutiyet'te şu sorulmaktadır; “Müslümanlar ile gayrimüslimler nasıl eşit olabilirler?” Nursi'nin burada kullandığı argüman, hakların ve özgürlüklerin kullanılması konusunda herkesin doğal olarak eşit olduğudur. Hukuk önünde herkesin eşit muamele görmesidir. Bu şu

Yine Said Nursi'ye özellikle İkinci Meşrutiyet'te şu sorulmaktadır; “Müslümanlar ile gayrimüslimler nasıl eşit olabilirler?” Nursi'nin burada kullandığı argüman, hakların ve özgürlüklerin kullanılması konusunda herkesin doğal olarak eşit olduğudur.

Onların kendi Kiliselerine gidip, kendi dinlerine göre ibadet etmelerine mani olmayınız! Bunlara Kilise tamirlerinde yardımcı olunacaktır.

Bu ahidname (sözleşme) kıyamet gününe kadar devam edecek, dünya sonuna kadar değişmeden kalacak ve hiç bir kimse, bunun aksine bir harekette bulunmayacaktır.” (Mecmu'a-i Münşeât-üs-salatın, 1.cild.s.30)

Bu ahidnameyi Peygamberimiz (S.A.V) (S.A.V) Hz. Ali'ye yazdırmıştır. Bizzat kendisi ve on yedi Eshabı imzalamıştır, www.islamiforum.net/Thread-peygamberimizin-ve-17-ashabinin-imzaladigi-ahidname--3287

33- Nursi Said, Münazarat, s. 31 vd; Sual: Yahudi ve Nasara ile muhabbetten Kur'an'da nehiy vardır. Bununla beraber nasıl dost olunuz dersiniz?

Cevap: Evvelâ: Delil kat'ıyyü'l-metin olduğu gibi, kat'ıyyü'd-delâlet olmak gerektir. Halbuki tevil ve ihtimalin mecâli vardır. Zira, nehy-i Kur'ânî âmîm değildir, mutlakıdır. Mutlak ise, takyid olunabilir. Zaman bir büyük müfessirdir; kaydını izhar etse, itiraz olunmaz. Hem de hüküm müştak üzerine olsa, me'haz-ı iştikakı, illet-i hüküm gösterir. Demek bu nehiy, Yahudi ve Nasara ile Yahudiyet ve Nasraniyet olan aynaları hasebiyledir.

Hem de bir adam zâtı için sevilmaz. Belki muhabbet, sıfat veya san'atı içindir. Öyleyse herbir Müslümanın herbir sıfatı Müslüman olması lâzım olmadığı gibi, herbir kâfirin dahi bütün sıfat ve san'atları kâfir olmak lâzım gelmez. Binaenaleyh, Müslüman olan bir sıfatı veya bir san'atı, istihsan etmekle ıktibas etmek neden câiz olmasın? Ehl-i kitaptan bir haremın olsa elbette seveceksin!

Saniyen: Zaman-ı Saadette bir inkılâb-ı azim-i dinî vücuda geldi. Bütün ezhânı nokta-i dine çevirdiğinden, bütün muhabbet ve adaveti o noktada toplayıp muhabbet ve adavet ederlerdi. Onun için, gayr-ı müslimlere olan muhabbetten nifak kokusu geliyordu. Lâkin, şimdi âlemdeki bir inkılâb-ı acib-i medeniyet ve dünyevîdir. Bütün ezhânı zapt ve bütün ukulü meşgul eden nokta-i medeniyet, terakki ve dünyadır. Zaten onların ekserisi, dinlerine o kadar mukayyed değildiler. Binaenaleyh, onlarla dost olmamız, medeniyet ve terakkilerini istihsan ile ıktibas etmektir. Ve her saadette dünyeviyyenin esas olan âşâyışı muhafazadır. İşte bu dostluk, kat'iyen nehy-i Kur'ânide dahil değildir.

Sonuç olarak Müslümanlar ve gayrimüslimler, çok kültürlülük veya çoğulculuk anlayışının gereği bir arada birlikte yaşayabilirler. Buradaki ortak nokta insanlık paydasıdır ve her insanın hak ve özgürlüklerin kullanılması konusunda, din, inanç, düşünce, ırk farklılığının bir eşitsizlik doğuramayacağıdır. Allah katında fazilet ve şerefte ise, insanlara en fazla hayırlı olanın daha makbul olacağını, bu anlamda insanlığa yapmış olduğu katkılar dolayısıyla bir insanın Allah katında üstün olabileceğini de Said Nursi ifade etmektedir.

demektir; herkes hak ve özgürlüklerin kullanılmasında eşittir. Zenciler ve beyazlar ayrımını Nursi yapmamıştır. Yani Müslimlerin üstün hak sahibi oldukları, gayrimüslimlerin haklarının rahat bir biçimde, sonuçta “gavurdur” ihlal edilebilir, anlayışına şiddetle karşı çıkmıştır. Bunu da çok güzel bir biçimde şu örnekle ifade etmektedir: “Hukukta ise şah ve gedâ birdir. Acaba bir şeriat, karıncaya bilerek ayak basmayınız dese, tâzibinden men etse, nasıl benî Âdem’in hukukunu ihmâl eder? Kellâ... Biz imtisal etmedik.”³⁴ Bu manayı ifade etmek üzere Hazreti Ali’ye atfen şu söylenmektedir: “İnsanlar ile neseben kardeşiz, Müslümanlar ile dinen kardeşiz”.

Sonuç olarak Müslümanlar ve gayrimüslimler, çok kültürlülük veya çoğulculuk anlayışının gereği bir arada birlikte yaşayabilirler. Buradaki ortak nokta insanlık paydasıdır ve her insanın hak ve özgürlüklerin kullanılması konusunda, din, inanç, düşünce, ırk farklılığının bir eşitsizlik doğuramayacağıdır.

Allah katında fazilet ve şerefte ise, insanlara en fazla hayırlı olanın daha makbul olacağını, bu anlamda insanlığa yapmış olduğu katkılar dolayısıyla bir insanın Allah katında üstün olabileceğini de Said Nursi ifade etmektedir.

Ve Peygamberimizin bir hadisini aktararak konuyu bağlamaktadır: “Kim ki zimmi olan (bu günkü anlamıyla bir azınlığa) birine eziyet etse, ben onun hasmı olurum” demektedir.

3-Said Nursi’nin Ermeniler İle İlgili Tespitleri

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Said Nursi 1914 Birinci Dünya Savaşı’na gönüllü alay komutanı olarak doğu cephesinde, medresede ders verdiği talebeleri ile birlikte katılmıştır. Bitlis’in Ermeniler tarafından işgali sırasında, Ermeniler ile savaşmış, şehir ahalisinin kurtarılmasında, büyük fedakârlıkları olmuştur. Nitekim birçok talebesini Ermenilere karşı bu mücadelesi sonucunda kaybetmiş, kendisi de bu çarpışmalar sonucunda Ruslara esir düşmüştür.

Said Nursi, Tarihçe-i Hayatı’nda belirttiği gibi, savaş ahlakına riayet eden bir insandır. Birinci Dünya Savaşı’nda, doğu cephesinde Ermeniler ile olan savaşta da buna riayet etmiştir. O muharebeler esnasında, Ermeni fedailerini bazı yerlerde çocukları yaşlarına bakmadan öldürüyorlardı. Buna karşı misilleme olarak Ermenilerin çocukları da bazen öldürülüyordu. Bitlis savunmasında Said Nursi’nin bulunduğu nahiyeye, savaşta esir alınan kadınlar ile birlikte, bir çok Ermeni çocuğu da toplanmıştı. Said Nursi askerlere, “Bunlara işmeyiniz!” diye emretti. Daha sonra bu Ermeni çoluk çocuğunu serbest bıraktı; onlar da, Rusların içerisindeki ailelerinin yanına döndüler. Bu hareket Ermeniler için büyük bir ibret dersi olup, Müslümanların bu insani davranışına hayran kalmışlardı. Bu hadise üzerine, Ruslar Bitlis, Muş, Van’ı istila ettiklerinde, fedai komitelerin reisleri Müslüman çoluk çocuğunu öldürmek, kesmek âdetini bırakıp, “Madem Molla Said bizim çoluk çocuklarımızı kesmedi, bize teslim etti; biz de bundan sonra Müslümanların çocuklarını, öldürmeyeceğiz, kesmeyeceğiz” diye söz verdikleri, ifade edilmektedir.³⁵ Said Nursi, bu sûretle o havalideki binlerle masumların felaketten kurtulmasına vesile olmuştur.

Bu ön bilgiden sonra, Said Nursi’nin eserlerinde ifade edilen, Ermeniler ile ilgili tespitlerini şöyle sıralayabiliriz;

a-Said Nursi’nin birinci dünya savaşından sonra Van’ı ziyareti sırasında, eski hatıralarını anlatırken Rus-Ermeni işgali sırasında Van’daki Ermeni Mahallesi hariç şehrin bütün mahallelerinin yakılıp yıkılmasını acı ile seyrettiğini ifade etmektedir.³⁶

34- Nursi, Münazarat, s. 30

35- Nursi, Tarihçe-i Hayat (ilk hayatı), s. 110-111

36- Nursi, Lemalar 26. Lem’a (On üçüncü rica), s. 247-248

b-Said Nursi İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra, meşrutiyetin güzelliklerini anlatmak üzere doğu vilayetlerine yaptığı gezide bir kısım halk kendisine "özgürlüğün, güzel olduğunu, ancak herkesin özgür olmasıyla birlikte azınlıklar, özellikle Rum ve Ermenilerde özgürlüklerden yararlanmaya başladığını, bunun doğru olmadığını" ifade etmişlerdir.

Bunun üzerine Said Nursi öncelikle, azınlıklara özgürlüklerin tanınmasının İslam'a uygun olduğunu, onlara zulmetmenin ve haksızlık yapmanın dinde yeri olmadığını ifade etmektedir. İkinci olarak da, azınlıklara tanınan özgürlüklerin, dış güçlerin ülke içine müdahale etme, iç işlerimize karışma ihtimallerini azalttığını, buna karşılık olarak, bizim dış ülkelerde yaşayan, vatandaş ve dindeşlarımız ile ilgili, özgürlüklerinin ve haklarının verilmesine ilişkin olarak hak taleplerimizin olabileceğini ifade etmektedir.

c- Said Nursi'ye yine doğu gezilerinde, Ermeniler ile ilgili olarak şöyle soruyorlar: "Onlar azınlık, biz ise, çoğunluk yani vatandaşız, onlarla nasıl eşit oluruz?" Nursi ise, bunun bir etnik ayrımcılık olduğunu ve ulusal anlamda bir gurur, olduğunu ve kendimizi dev aynasında görmememiz gerektiğini ifade etmektedir. İslam'ın güzelliğinin ve İslam ahlakının, İslam'ın insani yönünün, bu insanlara gösterilemediğini ve zaman zaman haklarının ve hukuklarının ihlal edildiğini ifade etmiştir. Nursi, azınlıklara da çoğunluklara tanınan hakların tanınması gerektiği konusunda fikir beyan etmiştir.³⁷

Yine aynı biçimde, Nursi'ye "Meşrutiyetin ilanı, Ermenilerin kaymakam ve vali olduklarını bunun nasıl mümkün olduğunun" sorulması üzerine, nasıl ki saatçi, makineci, süpürgeci olabiliyorsa aynı biçimde vali ve kaymakam da olabileceğini ifade ederek, azınlıklara eşit vatandaş statüsünün tanınması gerektiği düşüncesindedir.³⁸ Ayrıca vatandaşa hizmet anlamındaki kamu yönetiminin bir hizmetkârlık olduğunu, bunu da Hazreti Peygamberin "bir kavmin yöneticisinin o kavmin hizmetkârı olduğu" hadisine dayandırarak; kamu yöneticisinin iyi bir yönetici olması gerektiği, yöneticilik vasfının ön planda tutulması gerektiği, dininin ikinci derecede ve tali olduğunu ifade etmektedir.

d- Yine Said Nursi'ye bu gezileri sırasında, Ermeniler ile nasıl dost olduklarını, Ermeniler ile ilgili, Birinci Dünya Savaşın da yaşananlarda anlatılarak soruluyor. Nursi burada aslında bütün kötü sıfatlar gibi, düşmanlığa da neden olanın aslında, zorbalık ve siyasi baskının olduğunu ifade ederek, özgürlüklerin gelişmesi ile dostluğun hayat bulacağını ifade etmiştir. Ve bunu şu argümanlar ile desteklemiştir. Öncelikle, Ermeniler bir millettir ve bu insanların varlıklarını ortadan kaldırmak mümkün değildir. Çünkü Said Nursi'nin ifadesiyle "Ömer Dilan aşireti bin senedir yine Ömer Dilan'dır."

İkinci olarak, Ermeniler milliyetçilik anlamında güçlüdürler ve dünya siyasetinde söz sahibidirler. Dolayısıyla onlara karşı güç kullanmanın yanlış olduğunu ve bunun daha sonra Said Nursi'nin deyişiyle "Bence şimdi kılıç vuran,

aid Nursi'ye yine doğu gezilerinde, Ermeniler ile ilgili olarak şöyle soruyorlar: "Onlar azınlık, biz ise, çoğunluk yani vatandaşız, onlarla nasıl eşit oluruz?" Nursi ise, bunun bir etnik ayrımcılık olduğunu ve ulusal anlamda bir gurur, olduğunu ve kendimizi dev aynasında görmememiz gerektiğini ifade etmektedir.

37- Suâl: "Ermeniler zimmidirler. Ehl-i zimmet, zimmettarlarıyla nasıl müsâvi olur?"

Cevap: Kendimizi dev aynasında görmeliyiz. Kabahat bizde. Tamamen zimmetimize alamadık, bihakkin adalet-i şeriatı gösteremedik. Şeriat dairesinde, hukuklarını istibdadın sünnet-i seyysesiyle muhafaza edemedik; sonra da istedik, kuvvetimiz kalmadı. Ben şimdi Ermenilere bir nevi zimmi-i muahid nazarıyla bakıyorum, Nursi, Münazarat, s. 38

38- Şimdi Ermeniler kaymakam ve vali oluyorlar. Nasıl olur?

Cevap: Saatçi ve makineci ve süpürgeci oldukları gibi... Zira, meşrutiyet, hâkimiyet-i millettir. Hükümet hizmetkârdır. Meşrutiyet doğru olursa, kaymakam ve vali, reis değiller, belki ücretli hizmetkârlardır. Gayr-ı müslim reis olamaz, fakat hizmetkâr olur. Farz ediniz ki, memuriyet bir nevi riyaset ve bir ağalıktır. Gayr-ı müslimlerden üç bin adamı ağalığımızza, riyasetimize şerik ettiğimiz vakitte, millet-i İslâmiyeden aktâr-ı âlemde üç yüz bin adamın riyasetine yol açılıyor. Biri zayıf edip bini kazanan, zarar etmez, Nursi, Münazarat, s. 39

Yukarıda izah edilen nedenlerden dolayı Said Nursi, Ermeniler ile dost olmanın ve onlara dostluk elinin uzatılması gerektiğini, bunun ülkemizin dünya siyasetinde rahatlaması için gerekli olduğunu ifade etmektedir.³⁹ Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Said Nursi'nin, Ermenilere olan yaklaşımı tamamen insani ve İslami gerekçeler iledir ve Kur'an'i prensiplere dayanmaktadır.

o kılıncın aksi döner, yetimlerine dokunur. Şimdi galebe kılıç ile değildir. Kılıç olmalı, lâkin aklın elinde” diyerek kaba güç kullanmanın sorunu halletmediğini, sonraki nesillerde problemin devam edeceğini ifade etmiştir.

Bütün bunlarla birlikte Ermeniler ile dost olmanın nedenlerinin olduğunu da Said Nursi belirtmektedir. Ermenilerin içimizde yaşadığı ve komşumuz olduğu veya devlet olarak komşumuz olduğu iki biçimde de değerlendirilebilir. Dostluğun, komşuluğun dostu olduğu ifade edilmektedir. Yine, Ermenilerin özellikle dünyaya yayıldıklarını, dünya medeniyetlerini gördüklerini ve Osmanlılar açısından düşünüldüğünde, sanat ve ticaret becerilerinden yararlanılması gerektiğini ifade etmektedir. Bunların zoruyla bizimde medeniyete ve ilerlemeye zorlanacağımız, bunun müsbet anlamda bir rekabeti doğuracağını ifade etmektedir.

Yukarıda izah edilen nedenlerden dolayı Said Nursi, Ermeniler ile dost olmanın ve onlara dostluk elinin uzatılması gerektiğini, bunun ülkemizin dünya siyasetinde rahatlaması için gerekli olduğunu ifade etmektedir.³⁹

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Said Nursi'nin, Ermenilere olan yaklaşımı tamamen insani ve İslami gerekçeler iledir ve Kur'an'i prensiplere dayanmaktadır. Tarihte yaşanmış Ermeniler ile ilgili, tehcir (bu meselenin isimlendirilmesi farklı olabilir) meselesine ise, bir cümle ile de olsa değinmek istiyorum. Öncelikle, bir insanın bir zerre dahi olsa hakkı ihlal edilmiş ise, her insana, özellikle inanan birine düşen, bu hakkın teslim edilmesidir. Kim haksızlığa uğratılmışsa bunun belgelerle ortaya çıkarılması ve tarihle yüzleşmek gerekmektedir. Ancak bunu yaparken de, haklılığımızın ispatı için delil bulmak amacıyla araştırma yapmak değil, hakkın teslimi için tarihe bakmak ve araştırma yapmak gerektiği kanaatindeyim. Dolayısıyla Said Nursi gibi, hak ve hukuk nazarı ile bu olaylara bakılabilirse, olayların hem anlaşılması, hem de çözülmesi daha rahat olacaktır.

Özet

Azınlık kavramı ilk olarak 16. yy.'da ortaya çıktığında azınlıkta olan Protestan Hıristiyanların dini algılayış biçimini, çoğunlukta olan Katolik Hıristiyanların zorbalığından korumak için düşünülmüş bir kavram iken, daha sonraları, din ile birlikte, dil, düşünce ve etnik yapı itibarıyla, çoğunluktan farklı olan kimselerin haklarını korumak, anlamlarını da kapsar hale gelmiştir. Bu makalede birinci bölümde, azınlık kavramının ilk ortaya çıkışı ve daha sonra bu kavrama yüklenen anlamlar, Türkiye'deki azınlık anlayışı, özellikle Türkiye'deki azınlık anlayışının alt yapısını oluşturan Lozan Antlaşması'nın azınlıklara ilişkin hükümleri değerlendirilmeye çalışılacaktır. İkinci bölümde ise, Said Nursi'nin Hıristiyanlarla ilgili, eserlerinde geçen düşünceleri bir bütünlük içinde verilecektir.

Anahtar Kelimeler

Azınlık, zımmi, Lozan Antlaşması, etnisite, din, hak,

39- “Size bunu katiyen söylüyorum ki, şu milletin saadeti ve selâmeti Ermenilerle ittifak ve dost olmaya vâbestedir, Nursi, münazarat, s. 40

Abstract

The concept of minority was originally used to protect the religious perception style of Christian Protestants who were in minority when they first appeared in the 16th century. Later it came to cover the meaning of protecting all the rights of the people who are different from the majority in terms of language, thought, ethnic structure, including religion. In the first part of this article we will consider the original use of minority concept, the later meanings ascribed to the concept, the understanding of minority in Turkey, and especially the rules in The Treaty of Lausanne concerning minorities which bases the ground for the understanding of minority in Turkey, while in the second part we will try to express as a whole the ideas taking place in Said Nursi's works on Christians.

Key Words

Minority, dhimmi, The Treaty of Lausanne, ethnicity, religion, rights

KAYNAKÇA

- 1- Kurubaş Erol, *Asimilasyondan Tanınmaya*, Asil Yayın Dağıtım, 1.baskı, Ankara-2004
- 2- Özdek Yasemin, *Uluslararası Politika ve İnsan Hakları*, Öteki yayınevi, Ankara-2000
- 3- Kaya Önder, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul-2004
- 4- Osmanoğlu Cihan, *Osmanlı Tabiiyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi*, legal Yayıncılık, İstanbul-2004
- 5- Oran Baskın, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, 4.baskı, İmaj Yayınevi, Ankara-2001
- 6- İnanç Zeri, *Uluslararası Belgelerde Azınlık Hakları*, 1.baskı, Ütopya Yayınevi, Ankara-2004
- 7- Oran Baskın, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İhtibat, Uygulama*, TESEV Yay., İstanbul-2008
- 8- Güler Ali, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Azınlıklar*, Ankara-2003
- 9- Şahin M. Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken yayınları, 2. basım, İstanbul-1999
- 10- İsmet İnönü'nün hatıraları, Cumhuriyet yayınları, Ankara 1995
- 11- Ürer Levent, *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, Derin Yay., 2003
- 12- Okutan M. Çağatay, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.baskı, İstanbul-2004
- 13- www.islamforum.net/Thread-pegamberimizin-ve-17-ashabinin-imzaladigi-abidname--3287
- 14- <http://tdk.org.tr/tdksozluk/sozara.htm>
- 15- Nursi Said, *Mektubat, Lem'alar, Şualar, Taribçe-i Hayat, Münazarat*, Risale Arama Programı, Version 1